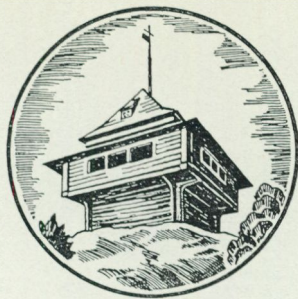

FATABUREN 1970

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson
• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

Personlig hygien

Provinsialläkarna har i sina rapporter till medicinalstyrelsen under hela 1800-talet och även fram i vår tid ofta kritiserat allmogens och arbetarbefolkningens brist på hygien. Ludvig Nordström försökte på 1930-talet genom en serie radioföredrag och i boken »Lort-Sverige» effektivisera en upprustning mot missförhållandena. Mycket har sedan dess avhjälpits, men hygienbyrån, som startades 1967, arbetar vidare i samma syfte.

Läkarna fann att trånga och osunda bostäder var vanliga. Man bodde åtta till tolv personer i ett rum, och oftast låg två personer i samma säng. Hade man tillgång till flera rum, eldade man i regel bara i ett av sparsamhetsskäl. Man var rädd om värmen. Fönstren gick inte att öppna. Den s. k. lättrutan kom till på 1860-talet. Dörren måste öppnas och stängas snabbt. Utdunstningarna var många. Kläder och matvaror hängde i stugan till torkning. I södra Sverige var det vanligt att ha smärre husdjur inne. Svettiga efter dagens arbete bytte folk ej om kläder utan gick direkt i säng. Golven var ofta smutsiga. De sjuka låg i samma rum som de övriga. Bädden bestod underst av halm, som byttes ca två gånger om året, så ofta ett underlakan av grovt linne och ovanpå, i södra Sverige, ett vävt ylle-täcke eller ett stoppat fjäderbolster, i

norra en skinnfäll. Sängkläderna vädrades sällan. Blev ohyran för svår, var man dock tvungen att vidtaga åtgärder. »Man försummar bad och tvättning och den hämmade transpirationen åstadkommer ros, utslagsfebrar och skabb», rapporterar en provinsialläkare i Uddevalla 1818. Från Karlstads distrikt 1817 uppges: »Allmogen vårdslösa sina barns hälsa genom besparing av tvättning och badande. Osnyggheten ger anledning till hudsjukdomar, vilka sällan förekomma bland finnarna, som varje vecka nyttja bader.»

Gödselstaden och avskrädeshögen låg på sina håll intill stugväggen. Brunnarna förorenades lätt. Diskningen av matkärl var ej så ordentlig alla gånger. Kosten och klädseln var också dålig. Många var okunniga, vidskepliga och fattiga. Tyfus, dysenteri, veneriska sjukdomar, kolera, rödsot, TBC och barnförlamning kunde lätt bryta ut.

Tvättning och bad

1929 skickade Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala ut en frågelista om renlighet. Nästan alla svar kommer från allmogemiljö. Härigenom har vi många självupplevda detaljerade uppgifter om de hygieniska förhållandena på landsbygden från 1860-talet och fram till 1940-talet.

1. En smeds tvättning. Aspa bruk, Närke. Akvarell av A. U. Schützerkrantz 1827.

Låt oss se litet närmare på förhållandena.

Vatten var ett stort problem. Man kanske inte ens hade någon brunn på tomten. Till ett hushåll med fem personer och tre kor åtgick dagligen ca 230 liter vatten.

En skopa eller en träho var det vanligaste tvättfatet. Som hjälpmedel hade man vanligtvis hemkockt såpa, ibland lut och, om man var riktigt smutsig, fin sand. Både såpa och tvål var dyra att köpa. Handduk var ej vanlig i vardagslag. Man torkade sig på en trasa eller på den avlagda skjortan. Man tvättade sig i regel endast en gång i veckan, på lördagen – lögaredagen – eller på söndagsmorgonen, innan man skulle gå till kyrkan. Skedde tvättning oftare, kunde man bli ansedd som högfärdig. Det var i regel bara ansikte, händer och armar, hals och öron som tvättades, sällan

underliv och fötter. Samtidigt rakade sig männen och bytte skjorta. – »Man tvättade ej sin syndiga lekamen» (Skåne). »Nästan synd att tvätta sig i röven» (Sörmland). »Fötterna tvättades inte ofta – syntes ej» (Norrbotten). »När en människa svettades blev hon riktigt ren – följaktligen behövde hon ej tvätta sig så ofta» (Lappland). »Att varje dag tvätta sig i vatten ansågs skadligt för huden» (Blekinge). »Ej slita på skinnet» (Sörmland). »Pjosk med för mycket tvättning» (Värmland). »En bondes näve skall vara så smutsig så om han lägger ett sädeskorn i den skall det gro» (Västergötland). »Munvaska» var särskilt vanligt bland äldre personer. De tog då vatten i munnen, vilket där värmdes upp och sedan sprutades i händerna och gnoddes in i ansiktet. Det var ej vanligt att tvätta händerna före måltiden. »En skiten hand ger fet mule. – Litet skit rensar magen» (Dalsland). »Högmod att tvätta händerna före maten» (Småland). Kvinnorna var i regel renligare än männen. De måste tvätta sig oftare på grund av hushållsarbetet. Med skol- och läsbarnen var det också noga. Det kunde hända att de fick visa upp sina händer för fröken. Man ville heller inte skämmas inför prästen. Då männen kommit hem från flera veckors skogsarbete, hjälpte kvinnorna dem med rengöringen.

Hela kroppen badades till jul, ibland också till påsk och midsommar. Det skedde i ett stort träkar, vanligtvis bykkaret. Det badades i köket, dvs. stugan, i tvättstugan eller fähuset i norra Sverige. Oftast använde man samma vatten. Först badade husbonden, sist barnen eller tjänstefol-

2. Lördagsbadet.
Karlskrona 1917.

ket. Regelbundna bastubad har enligt Ilmar Talve med säkerhet endast förekommit i finnmarkerna i nordvästra Värmland och sydvästra Dalarna samt i Tornedalen.

När det gäller ombyte av kläder, varierar det mycket. Att byta skjorta

varje vecka är att betrakta som mycket renligt. På gårdar med stora linneförråd bykte man i regel två till tre gånger om året. Det fanns också de som var så fattiga att de inte hade något att byta med. Gångkläder vädrades allt emellanåt, men tvättades

3. Arkitekt Rudolf Enblom i sin sängkammare i bostaden vid Engelbrektsgatan i Stockholm. Det var inte ovanligt i större hem att man och hustru hade var sin lavoar i den gemensamma sängkammaren. Foto 1889.

sällan. Det fanns de som aldrig tvättade sina strumpor. Smutsen gnuggades bort eller slogs av. Brännvin ansåg en del vara bra mot fotsvett.

Vi skall också ge några exempel från bruksmiljö.

En smed vid Svartå bruk i Öster-

götland berättar följande från 1880-talet: »Jag tror aldrig att man tvättade sig på hela veckan. Från kl. 4 på söndagsmorgonen till kl. 12 på söndagskvällen veckan därpå var man ibland vid, så då hade man ju ingen tid att tvätta sig.»

I Rut Hamrin-Thorells bok om Kerstin Hesselgren skildras förhållandena vid Hofors bruk vid sekelskiftet: »Inneboendeeländet gjorde bostads-situationen ännu värre. Inneboende fick oftast hyra endast en sängplats – fick gå tidigt på morgonen och komma hem så sent som möjligt. Inneboende män och kvinnor låg ofta huler om buller i samma rum som familjen på golv och i sängsoffor. Det var så trångt att ingen ens fick plats att klä sig eller tvätta sig. Kerstin Hesselgren frågade en pryldlig 'jungfru', som utbildade sig till barnmorska, hur hon egentligen bar sig åt med sin hygien mitt bland alla dessa karlar. Ja, inte kan jag klä av mig eller tvätta mig. Jag går till en bekant på vägen till arbetet och byter kläder då och då. Skall man tvätta sig ordentligt får man gå till badhuset, men det har man ju inte råd till så ofta. Trots inneboendesystem, fukt, mögel och ohyra, var Kerstin Hesselgren ofta imponerad av hur pryldigt många husmödrar kunde hålla sina hem med hjälp av pelargonier i fönstren, tras-mattor på golvet, koppar i köket och antimakasser i finrummet.»

Industrialismen förde till en början med sig en försämrad bostadsstandard. För sin försörjnings skull blev arbetarna tvungna att bo trångt och ohälsosamt. De hygieniska förhållandena var beklämmande. Sjukdomar av alla slag, svåra epidemier och hög dödlighet blev följden. I början av 1850-talet dog årligen ungefär 45 % av befolkningen i Stockholm, på landsbygden 20 %. Under den svåra bostadsbrist, som rådde i Stockholm på 1870-talet, uppläts det gamla kolerasjukhuset vid Karl XV:s port åt

familjer som stod utan tak över huvudet. I en sal logerade 16 barnrika familjer. Koleran härjade i vårt land från 1834 i flera omgångar in i början på 1900-talet.

Under 1500-talet var handfat, vattenkanna och handduk dyrbarheter, rent av prydnadssaker, som endast få hade råd att skaffa sig. Enligt inventarieförteckningen på Gripsholms slott fanns där 1548 flera handfat både av enklare metall och av silver och guld. 1549 omnämns tvålvål, men recept på tvålvål och såpa finns skriftligt belagt redan i en handskriven bok av biskop Peder Månsson i Västerås från omkring 1500.

Handduken var vid denna tid mycket lång och upphängdes på en stång, såsom senare tiders paradhandduk, om man inte lät tjänarna bära fat, kannan och handkläde till bordet. Avtvagning då och då kunde nog inte skada. Man använde inte gaffel utan fick till största delen äta med fingrarna.

I Erasmus Rotterdamus råd till den unge prins Henrik av Burgund från 1530 i »En gylden Book om unga personers Sedhers Höffwelighet», som den heter i den svenska översättningen 1620, får vi veta – här i moderniserad språkform – vad som hörde till god ton vid gästabud: »Sätt dig icke till bords förrän du tvagit dig, men dessförinnan avskurit naglarna på det att icke någon smuts hänger vid dem och du för den skull bleve kallad en smutsig och orenlig människa. – Att slicka ren de besmorda fingrarna med munnen eller stryka av dem på kläderna är opassande. Det bör man hellre göra med bordduken eller handklädet.»

4. Morgontoalett.
Oljemålning av
Pehr Hilleström
omkr. 1798. Fram-
för damen står
en bidé.

Redan på 1500-talet, då linneplagg började brukas mera allmänt i burgna miljöer, ledde detta snarare till att tvättningen inskränktes. Man föredrog att byta linne och att bestänka kläderna med luktvatten. Smink, puder och parfymer fick ersätta tvål och vatten. Handfat och kanna var mycket små. I en fransk etiketsbok från 1782 heter det: »Det är renlighet att varje morgon med vitt linne torka smutsen av ansiktet. Men det kan inte rekommenderas att tvätta sig i ansiktet med vatten, ty det gör ansiktet mottagligt för kyla om vintern, för hetta om sommaren.»

Trots allt kom sanitära nyheter vid den här tiden. Från Frankrike infördes bidén. Det betyder egentligen liten häst. Man sitter gränsle över den.

En förnäm dams toalettgarnityr

kunde på 1700-talet bestå av en mängd små föremål. De förvarades i ett schatull under resor. Det var tvålaskar, pomada- och balsambössor, avsedda för salvor och krämer. Vidare parfym- och luktfaskor, muschaskar och pincetter. Man finner puderflaskor och ögonglas av guld, kammar av elfenben, sköldpadd och rosenträ, borstar, och kanske en tandborste av silver, en tungskrapa och en örslev. Herrarna kunde ha en liknande uppsättning inklusive rakdon.

I ryttmästarfrun Märta Helena Reenstiernas Årstadagbok 1793–1839 finner vi några uppgifter av intresse:

»25/7 1801 Mycket stark och tryckande värme. På aftonen var jag i sjön att bada mig hvilket var förträffeligt skönt och vederqvickande för varje lem.

20/12 1813 Boberg var till stan och fick av Doctor Vetzell låna ut ett litet Badkar emedan Doktorn då jag var sjuk ordenerade sådant men jag nu för rolighet åstundande rena hela kroppen sedan jag flere år ej tvättat den på en gång.

22/3 1814 Boberg var förmiddagen till stan att köpa ett Badkar och 2 Tunnsåar.»

Sedan badar Årstafrun några gånger om året i badkaret i kammaren och även tjänstefolket. Det sker vanligen i juli och augusti, då det är hett och de är svettiga efter hushållsarbetet.

»11/8 1818 Karbad. För 3:e gången i år.»

Den 25/6 1819 kommer en man för att ombanda badkaret. Det är tydligen fråga om ett laggat träkar.

Själva tvättningsproceduren kunde ibland vara mycket ceremoniell som

hos greve Falkenberg till Bålby på 1870-talet. »Efter grevens uppvaknande följde omedelbart påklädningen. Betjänten fick börja med att hjälpa greven på med underkläderna som han tog på nertill, varefter greven själv drog upp dem och fäste knappar. Därpå vidtog tvättningen i en kommod med porslinsuppsättning. Medan greven tvättade sig skulle betjänten stå bredvid och hålla handduken. Några gånger i veckan tvättade sig greven mera omsorgsfullt i en bidé. Betjänten assisterade då med att tvätta ryggen och halsen med en svamp.»

Baron Joseph Hermelin, f. 1857 d. 1938, tvättade sig även stundom på ett traditionellt manér. Då han var borta på kalas och gick för att »ajustera sig» i tvättrummet, sade han: »Jag skall bara tvätta fingrarna.» Det uttrycket hade han ärvt efter sin farmor, född omkring 1794. Man behöver endast erinra sig de underdimensionerade tvättfaten och kopparna i reseschatullen. Kanske var det också det korrekteste sättet att uttrycka sig.

5. Friluftsbad.
Sollerön, Dalarna.
Foto Håll Nils
Mattsson 1928.
Lägg märke till
fickan som är
fullt påklädd.

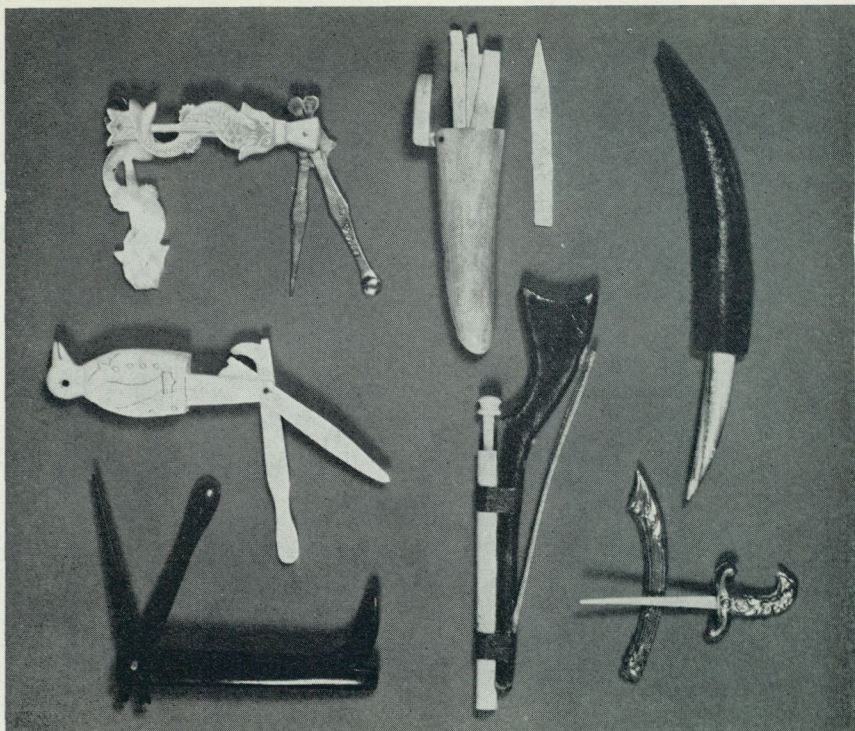

Vid slutet av 1700-talet uppträdde kallbadsentusiaster på flera håll i Europa, men något allmänt gehör vann inte deras idéer. I en läkarrapport från en norrlandssocken så sent som från år 1934 kommer en ortsbo till tals: »Bad i öppet vatten sommartid förekommer ej bland förståndigt, vuxet folk, utan endast bland barn, ungdom, skollärare och med dem jämställda.» Av uppteckningarna framgår än mera att friluftsbad ej var vanligt bland bondebefolkningen. »Man badade möjligen vid höbärgningen då det var hett» (Norrbärke socken i Dalarna). »En anständig kvinna badade inte, det var bara tatkärringar» (Skåne). »Mycket sällsynt att vuxna kvinnor badade. Skamligt att vara naken, att ens tala om det» (Singö i Uppland). »Ej anständigt att män och kvinnor badade tillsammans» (Boda socken i Dalarna).

Man började i regel bada ute vid midsommartiden. Det ansågs ej bra att bada i rötmanaden, då vattnet blommade. Få kunde simma. De som badade gjorde det för att rengöra sig, för att svalka sig eller rent utav för nöjes skull. Många fördomar, mycken vidskepelse och rädsla fanns, när det gällde bad i öppet vatten. En del spotade, innan de gick i sjön, för att skydda sig mot de okända makterna. Det ansågs syndigt att bada. Man hade ingen baddräkt på sig. Många äldre trodde att man kunde bli förkyld och sjuk.

Munhygien

Beträffande tandvården så är säkert tandpetaren urgammal. Kombinationen tand-, nagelpetare och örslev har påträffats i danska bronsåldersgravar.

6. Tandpetare och
örslivar från 1800-
talet ur Nordiska
museets samlingar.

Alltsedan dess förekommer dessa instrument både i ben och ädla metaller. De har troligen sitt ursprung i orienten. Linné omtalar bl. a. 1749 från sin skånska resa, att han såg kvinnorna i Virestads socken i Värmland, Småland, till sin praktfulla folkdräkt bära en lång silverkedja, i vilken det hängde en örsliv och en tandpetare av samma material.

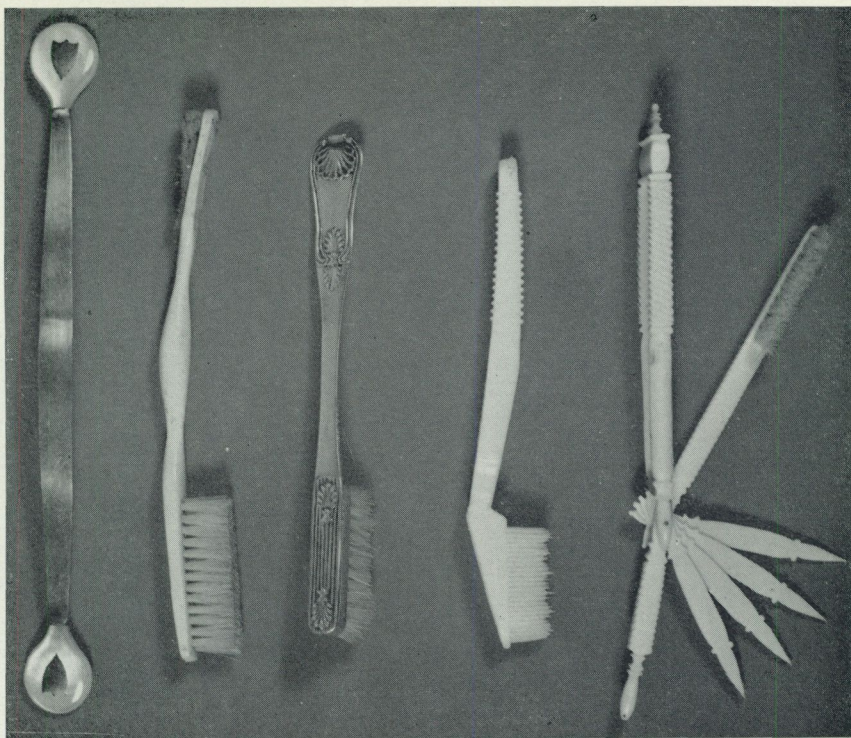
Allmogen var annars ej så noga med sin nagel-, ör- och tandvård. Om ej naglarna gick av av sig själva genom hårt arbete, skars de i regel av med en kniv. De petades sällan. Öronen rengjordes inte alls eller petades med ett finger, en träpinne eller en tandduksnål.

Tandborsten omnämns för första

gången i Europa i ett brev från 1649. Den var då en lyxartikel. En engelsman skrev till en god vän i Paris för att efterforska, om han kunde få tag på en dylik. I orienten, särskilt bland muselmaner, brukades då sedan länge en uppfransad träpinne av en välluktande buske som tandborste.

Hur man kunde hålla tänderna och munnen rena utan borste omtalar Erasmus Rotterdams i ovannämnda arbete. »Tändernas renlighet skall man giva akt på, men att göra dem vita med något slags aska det hör flickor till. Att riva dem med salt eller alun är skadligt för tandköttet, liksom att göra det med eget vatten såsom seden är hos de iberiska folken i Spanien. Om något fastnat i tänderna,

7. Fr. v: prins Oscar Bernadottes tungskrapa från 1800-talets slut; tandborste av ben med svinborst och svamp, 1700-talet; tandborste av silver tillverkad av Adolf Zethelius, Stockholm 1830; engångstandborste av plast, 1969; örslev, tandpetare och tandborste av ben och svinborst, 1800-talet.

skall du inte taga ut det med kniven eller med naglarna, på hundars och kattors vis, ej heller med handklädet. Tag det antingen med udden av tandstickan eller ock med något litet ben av tupp eller höna, vilket man tar av deras skenben. Att skölja munnen med rent vatten om morgonen är anständigt och hälsosamt, men att göra det oftare är narraktigt.»

1727 rekommenderar den franske tandläkaren Pierre Fauchard svampar och tygstycken att brukas tillsammans med tandpulver och vatten. Han varnar också för diverse munvatten, som kvacksalvare föreskriver.

Flera tandborstar av både ben och silver från 1700- och 1800-talen finns bevarade i Sverige.

En rolig och tidig beskrivning av tandborstning kan man hitta i tullförvaltare Carl Anders Bodmans dagbok. 1842 reste han till Stockholm i diligens tillsammans med bl. a. en provryttare Engström. Det berättas hur »Engström sinkade bort tiden med att borsta tänderna med mycken konstfärdighet morgon och afton». Det framgår av manuskriptet att Engström länge vistats utomlands, troligen i Tyskland.

Industrimässig tillverkning av tandborstar började i Frankrike, England, Tyskland och Japan på 1840-talet. De var av ben med svinborst. 1884 började USA producera tandborstar med celluloidskaft. 1938 kom nylontandborsten. 1914 försökte man sprida

kunskap om modern tandvård och förebygga dålig munhygien genom att införa obligatorisk tandborstning i en malmöskola.

Tandborsten var länge ett överklassens njutningsmedel. På landsbygden tuggades då och då kåda för att rena munnen, men mest för nöjes skull. Inmot 1920 blev tandborsten mera allmän. Tandkräm tillhör vårt århundrade.

Snytning och spottning

Näsduken är känd sedan medeltiden, men man använde den inte direkt till att snyta sig i. Den var snarare en svetteduk. Man kan jämföra funktionen med kyrknäsduken eller bokklädet, som skyddar psalmboken. Den var också en prydnad. I flera århundraden porträtteras eleganta damer och herrar med en näsduk i handen. Snus har brukats av både män och kvinnor sedan 1600-talet. Då kom ibland den

s.k. snusnäsduken till pass. Under 1800-talet producerades en stor mängd olika typer både i siden och bomull med tryckt mönster, ofta med någon intressant händelse förevigad.

Det var många som använde fingrarna att snyta sig i ända in på 1900-talet. De torkade sig på tröjarmen, byxorna eller förklädet. »Vad är det som bönderna kastar bort, men som herrskapet stoppar i fickan?», lyder en gåta. Svar: »snorkillingen». Levi Johansson berättar från Frostvikens socken i Jämtland att mödrarna brukade snyta sina barn med sin egen mun. Kanske var det ren vidskepelse. Måhända var de rädda att någon av kroppens avfallsprodukter skulle komma i händerna på illasinnade makter.

Det ansågs hälsosamt att spotta. Det renade kroppen. I folktron var det en särskild kraft, ett läke- och skyddsmedel i saliven. Man spottade i tvätt- och badvattnet och då man bytte linne.

Då amiral Carl Tersmeden besökte Holland 1734, noterade han, att det var vanligt med spottkoppar av porslin i hemmen. I Sverige blev det vanligt vid 1800-talets början. Almqvist prisar i Grimstahamns nybygge 1839 »de blankskurade mässingsspottkopparna med friskt granris, som påminner om den hälsosamma skogens ångor». Vanligtvis var spottkopparna fyllda med fin sand och hackat enris. För dem som hade tuggtobak var det nödvändigt att spotta ibland. Man hade inte spottkoppar överallt på landet på 1800-talet. Det loskades ganska frejdigt direkt på golvet, i bästa fall i spisen. Ännu långt in på 1940-talet stod spottkoppar, med lysolblan-

8. Interiör från Stora Kärns herrgård, Habo sn, Västergötland, 1794. På golvet framför den piprökande mannen står en spottlåda.

dat vatten, kvar på poststationer och i järnvägsakupéer.

Menstruationshygien

Om kvinnans orenhet vid mens finns föreställningar liknande dem i Gamla Testamentet, 3 Mos. Att hon under denna tid skulle avhålla sig från tvättning finns också uppgifter om. Från ett arbetarhem i Vilhelmina, Lapp-land, omkring sekelskiftet berättas följande: »En vuxen kvinna måste vara aktsam om sig vissa tider så hon inte kom i beröring med vatten och blev blöt. Under mens fick hon inte byta kläder eller tvätta kroppen ren, då kunde hon bli sjuk och rent av dö.»

Tar man sedan i betänkande att det ännu i slutet av 1800-talet förekom kvinnor, som inte hade något som helst skydd under de kritiska dagarna, kan man gott förstå, att det var ganska obehagligt. Visserligen hade de stora särkar, som de stoppade ner i de öppna byxorna, men

många hade inga byxor alls, och då blev det säkert ganska mycket blod spillt, där de gick fram. Reformdräktrörelsen började bl. a. också propagera för dambindor. Många tog vad de hade till en början, en handduk, en gardin eller ett bomullsförkläde, som ju hade den fördelen att man kunde knyta upp det i grenen. Så började man sy, sticka och virka sina mensskydd. Omkring 1930 kom Stilles mensator, en gummituta att sätta på livmodertappen. Den ansågs på sin tid vara ett Columbi ägg. Omkring 1934 kom den första bindan av cellstoff och gasväv. 1939 kom de första tampongerna. Numera smusslas det inte så mycket med mensskydd. De flesta sorterna kan köpas öppet i livsmedelsbutikerna. Ett nytillskott från 1969 är Stilles pappersbinda, som går att spola ner i toaletten och som efter ett tag upplöses. De flesta kvinnor, ungefär 60 %, använder binda. Var tredje kvinna använder tampong.

9. »Fruentimmerspotta» från 1700-talet av ostindiskt porslin, famille rose, med fodral av läder. Har bl. a. tillhört prinsessan Eugénie (1830—1889). Nord mus. 60.777.

Pottor och avträden

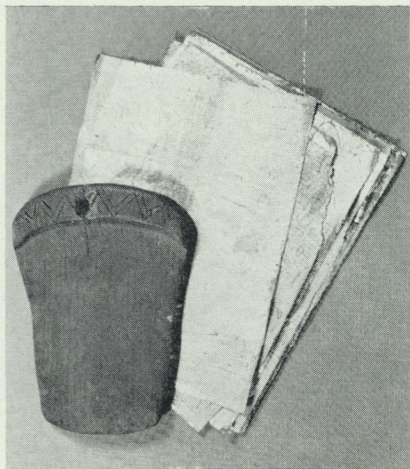
Avbildningar från senmedeltiden visar nattkärl under sängarna i högre ståndshem. Tenn användes ofta som material på 1600-talet, på 1700-talet även fajans och porslin. Hos allmogen har man ej haft pottor länge. Ett laggat träkärl nyttjades, innan man på 1860-talet började köpa keramik- och porslinspottor till ändamålsenligt bruk.

Den s. k. nattstolen kunde ha mer än en funktion. Den hade ibland formen av en elegant stoppad fåtölj, med övertäckbart håll i sitsen och en plåtbehållare under, men kunde t. o. m. utformas som en biblioteksstege.

Ätminstone större bondgårdar hade avträden på 1800-talet. Somliga hade

10. En herre sitter på nattstol. Stavsjö herrgård, Södermanland. Laverad teckning av Fr. Sandberg 1828. Privat ägo.

11. »Rövsticka» av trä från Tornedalen och fjörsilvrat toalettpapper, som tillhört änkeher-tiginnan Thérèse av Dalarna, 1880-talet. Ur Nordiska museets samlingar.

stora med 15–20 hål och en lägre bänk för barnen. Men ännu på 1800-talet var det ej allmänt med avträden överallt. Man satte sig utanför dörren, bakom knuten eller på dynghögen. Redan under medeltiden fanns lagar om att gästgivare var skyldiga att hålla stång. En sådan enkel anordning har ännu i mannaminne förekommit ute i bygderna.

Det var heller inte vanligt med papper före 1880-talet. Senare blev tidningar, priskuranter och telefonkataloger den stora tillgången. Man tor-kade sig efter förrättat behov med en

linnellapp i finare kretsar, med gräs, mossor eller en sticka i större utsträckning. Ibland satt en sådan sticka inklädd i en springa i dassväggen och den kunde användas av dem som ville. Vissa väggar vittnar också om att fingrarna använts. Om personer som helt lät bli att torka sig, berättar också uppteckningarna. På 1880-talet började Munksjö tillverka klosettpapper. Det var brunt och såldes i buntar på 300 blad genomdragna med en ståltråd. Idén hade hämtats från U.S.A. Några år senare tillhandahöll tidningspojkar och hotellportierer »fickböcker» om 100 blad.

Latrinens bortförande ansågs på flera håll som ett ohederligt arbete. Det fick torpare, tiggare och rackare sköta om. Exkrementer var för många så orent, att man inte ens kunde tänka på det, än mindre ha med det att göra. Det fanns dock många andra som inte tyckte att det var någon förnedrande uppgift att tömma latrinerna, även om det inte var så eftertraktat. Avföringen var ju mycket värdefull som gödsel på åkrarna. »Dynga är bondens rikedom», sade man. Betecknande är också vad gubben som tömde tunnorna på Skeppsta bruk i Södermanland på 1800-talets slut hade för syn på latrinproblemet: »Ja si folkskit kan då ju va nå mä, men herrskapsskit då ä mest bara papper.»

Redan på 1820-talet började W.C:na komma i mera allmänt bruk i England, men i Stockholm igångsattes installationerna först på 1880-talet. Dessförinnan hade Marinos torrklössetter med pudrett av tormull eller kalk nått en stor spridning.

Källor och litteratur:

- Bergmark, Matts, Bad och bot, 1964.
Bodman, Gösta, AB Eneroth & Co och dess föregångare Tekniska fabriken »Göta Lejon», 1930.
Bosæus, Elis, Munksjö bruks minnen, 1953.
Erasmus Rotterdamus, De civilitate morum puerilium. En gylden Book om unga personers Sedhers Höffwelicheit 1530, 1872.
Hamrin-Thorell, Rut, Kerstin Hesselgren, 1968.
Johansson, Levi, Om renlighetsförhållandena i Frostviken, i Svenska Landsmål 1927.
Lindblom, Paul, När maskinerna kom, 1966.
Lindström, Märta, Näsduken, i Kulturen 1959.
Näsström, Gustaf, Forna dagars Sverige III, 1941.
Person, Bengt-Arne, Tandborsten. — Tandpetaren, i Kulturen 1959.
Sundhets-Collegii Underdåniga berättelser till Medicinalverket i riket 1850–1920, 1851–1921.
Sundt, Eilert, Om renlighedsstellet i Norge, 1869.
Talve, Ilmar, Bastu och torkhus, 1960.
Troels-Lund, T. F., Dagligt liv i Norden på 1500-talet II och IV, 1940, 1945.
Wright, Lawrence, Clean and decent, 1960.
Uppteckningar i Uppsala Dialekt- och folkminnesarkiv (ULMA).
Uppteckningar i Nordiska museets arkiv (EU, KU).
Läkares topografiska berättelser 1813–1822.
Årstafruns dagbok 1793–1839.
Intervjuer:
Försäljningschef Gillis Eneqvist, AB Stille-Werner, Stockholm.
Intendent Gunnel Hazelius-Berg, Stockholm.
Friherre Axel Hermelin, Mjölby.

Personal hygiene

In overcrowded and uncomfortable dwellings the laborious carrying of water and the ignorance of the importance of cleanliness led to neglect of the personal hygiene which in turn gave rise to many ravaging illnesses. The country-district medical officer's reports and other records about ways of life among the 19th century peasant and working-class population give detailed descriptions of those conditions. The density of population at mills and factories also led to an increasing death-rate, to a large extent owing to deteriorating hygiene.

Wash-basin and water-jug, soap and towel were luxury articles among the 16th century upper classes. In many places they were still wanting at the end of the 19th century. The tendency to replace the soap and water with powder, paint and perfume became stronger as clothing of linen materials became more usual among wealthy people from the 16th century onwards. To bathe out-of-doors was a rare event in the Swedish country-side as late as in the 1930's.

Tooth-pick, nail-cleaner and ear-ladle were used already in prehistoric times.

The tooth-brush, though in common use only in the 20th century made its appearance in Europe during the 17th century, as did the bandana. It was considered salubrious to spit. Spittoons came into use in this country at the beginning of the 19th century.

The Rational Dress Societies propagated among other things for the manufacture of sanitary towels. In fact production in large of sanitary towels and tampons did not start until the 1930's.

Chamber-pots can be seen in pictures from the Late Middle Ages, but in rural Sweden they were not in common use until the latter part of the 19th century. Not even privies became general until then. Munksjö Paper Mill started their production of toilet-paper in the 1880's. The emptying of the latrines was in many places regarded as a shameful occupation, but not everywhere since the value of the excrements as manure was clearly realized. During the 1850's Marino's earth closet was introduced and in the 1880's the first water-closets were installed in Stockholm.